

تقدیم به اهل بیت مظلوم پیامبر(ص) که در مکه و مدینه غریب‌ترینند.

حجّ

مناسک گذر

رحمت الله صدیق سروستانی

حج یکی از فروع دین اسلام و مجموعه اعمال واجبی است که هر فرد مسلمان بالغ، عاقل و آزاد در صورت داشتن استطاعت مالی (و جسمی) بایستی یکبار در طول عمر خود آنرا انجام دهد.

مطابق احادیث و روایات، حج چهارمین رکن از ارکان دین اسلام^۱ و پرچم^۲ آن است. حتی حیات و بقاء دین را وابسته به پابرجائی کعبه و وجود مراسم حج^۳ دانسته‌اند و به ترک کنندگان آن وعده عذاب الهی داده‌اند^۴. حج را شریعت هم نامیده‌اند^۵، یعنی در واقع حج را مینیاتوری از تمام دین اسلام شمرده‌اند. در هیچ یک از عبادات دیگر، این همه ویژگی اسلامی یکجا جمع نشده است و خداوند با واجب ساختن حج خواسته است ابعاد گوناگون تعالیم و دستورات اسلامی را در یک عبادت واحد جای دهد، تا هر مستطیعی در عمر خویش یک بار و در مدت معینی اسلام را در تمامیت آن، اما به صورت مختصر و محدود تجربه و تمرین نماید^۶.

حج سیری کوتاه و نگرشی گذرا به تاریخ صدر اسلام و تأسیس و رشد مکتب نیز هست. مکه و بخصوص مدینه کتاب خاطرات پیامبر(ص) و یاران اوست. در منطقه مکه، همه جا در مسجد الحرام و بیرون آن، عرفات، غار حراء، شعب ابوطالب، مشعر و منی و... و در مدینه نیز مسجد النبی، بدر، خیبر، أُحُد، مسجد قبا، مسجد مباحله و بقیع و... همه یادآور روزها و سالهای سخت و آسانی است که بر حبیب الهی و اهل و آل و دوستانش گذشته است.

از سوئی حج را می توان مراسم پالایش افراد دانست. جایی که خداوند وعده کرده است که همه گناهان گذشته را می بخشد. حج در واقع می تواند مراسم تشرّف و تقرب به درگاه الهی باشد و پاداش حج مبرور جز بهشت نیست و به کسی که اعمال حج را درست انجام داده باشد، گفته می شود که: گناهانت آمرزیده شده، عملت را هم چون یک نوزاد تازه متولد شده با امید و پویایی از سر بگیر.^۷

حج به بیان جامعه شناختی آن، «مناسک گذر^۸»، نیز هست. نقطه عطفی است در زندگی هر مسلمان تا در آن جا بار آلودگیها و کژیهای گذشته را طی تشریفات فرهنگی خاص. در مکه و بخصوص در عرفات برجای گذارد و به «تشرّف» دست یابد و «حاجی» شود و در معاهدهای جدید و در تولدی دوباره، به عضویت گروهی اجتماعی - دینی درآید که امت سرافراز خیرند و هم دعوت کننده به خیر^۹.

مراسم سالیانه حج، بزرگترین تجمع مسلمین جهان است. تجمعی که فعلاً بدون اینکه گروهی بودن آن مدنظر باشد، عمدتاً عبادی - تجاری است. اما یقیناً و تحت شرایطی پتانسیل مبدل شدن به یک مجموعه بزرگ انسانی با تعامل مستمر (اگر چه در ابتدا کوتاه مدت) را داراست و برآیند چنین نیروهای بدون تردید، بهره‌وریهای بهینه فرهنگی خواهد داشت که در ابعاد مختلف دینی - سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی موجب اقتدار و سرافرازی مسلمین خواهد شد. برآیند همین نیروها می تواند این تجمع نامنسجم را به جنبشی اجتماعی^{۱۰} و هدفمند که در بردارنده منافع مسلمین باشد، مبدل نماید. در شرایط مطلوب و با همت و تلاش علماء، روشنفکران و مصلحین مسلمان می توان حج را که ذاتاً «پروژه» پویائی و تکامل است و هم اکنون به علل مختلف به یک «پروژه» عبادی - تجاری مبدل شده به جایگاه اصلی خویش بازگرداند.

در سالهای گذشته صاحب نظرانی (خواه ایرانی یا غیر ایرانی) مطالبی ارزشمند در مورد حج نگاشته‌اند که تکیه غالب آنها بر ابعاد تربیتی - اخلاقی آن بوده است و بعضی نیز تنها به بیان دستورالعملهای فقهی مناسک اکتفا کرده و عده‌ای هم سفرنامه تشرّف خود را نوشته‌اند. جای

طرح و بررسی و تحلیل جامعه‌شناختی مراسم و مناسک حج و این تجمع بزرگ انسانی توسط جامعه‌شناسان و مردم‌شناسان مسلمان به شدت خالی است و از آنجائیکه غیر مسلمین از ورود به مکه و مدینه و شرکت در مراسم حج محرومند، جامعه‌شناسان غربی نیز در این مورد خاص توشه‌ای ندارند و زمینه بررسی‌های مختلف جامعه‌شناختی مراسم حج برای جامعه‌شناسان مسلمان کاملاً بکر و آماده است.

اعمال حج کنش‌های نمادینی است که توسط زائران انجام می‌شود و در این مقاله به نحوه بروز اجتماعی اینگونه کنش‌ها نگاه شده است. البته این مقاله کوششی است مقدماتی در جهت معرفی ابعاد جامعه‌شناختی حج تا تذکری باشد برای بزرگان اندیشمند و مسلمان این رشته تا کنگره عظیم جهانی حج را با نگرشی جامعه‌شناسانه مورد بررسی قرار داده و ما دانشجویان علاقمند را با زوایای اجتماعی این تجمع عظیم مسلمین آشنا سازند. در عین حال مطالعه این مقاله فرصت مغتنمی است برای دانشجویان جوانی که مکرراً اخباری در مورد مراسم حج می‌شنوند و احتمالاً تا سالهائی چند توفیق زیارت و مشاهده همراه با مشارکت نخواهند داشت.

اینکه در بعضی موارد، مطالب این مقاله از حالت عام خود خارج شده و منظری خاص پیدا کرده و حداقل به لحاظ آماری و اطلاعاتی جلوه‌ای ایرانی دارد، ناشی از عدم وجود اطلاعات مورد نیاز در داخل کشور و هم‌چنین عدم دریافت منابع و داده‌های سفارش داده شده، از عربستان است. این امر طبیعتاً محدودیتی است که بهرحال خود را بر مقاله‌ای این چنین تحمیل می‌کند و راهی هم جز این نیست که با دقت و تأمل بیشتر در سایر موارد، آسیبی را که اینگونه محدودیتها به کار وارد می‌کند، کاهش دهیم تا نقیصه ناشی از آن تا حدودی جبران شود. این مقاله در سه بخش تنظیم گردیده است، مشتمل بر:

(۱) کلیات حج، (۲) اجتماعیات حج و (۳) کارکردهای حج. در بخش کلیات تعریف مفهومی و عملیاتی حج، توصیف ویژگیهای آن، زمان برگزاری مراسم و جغرافیای حج مدنظر بوده و در مورد هریک به اختصار توضیح داده شده است. در بخش اجتماعیات، تحلیل جمعیت‌شناسی، فرهنگ و مردم‌شناسی زائران و در لابلائی آن آسیب‌شناسی اجتماعی این مراسم عظیم مورد بررسی قرار گرفته است. و بالاخره، در بخش کارکردهای حج، تحلیل و تبیین وضعیت موجود و کارکردهای بالفعل آن ترسیم شده و موقعیت مطلوب و کارکردهای بالقوه تجمع بزرگ و جهانی مسلمین و پتانسیل تبدیل آن به یک جنبش عظیم اجتماعی، مدنظر بوده و به صورت پیشنهاداتی ارائه گردیده است.

بخش اول: کلیات حج

در این جا اگر چه لازم است به منظور تدارک آشنائی بیشتر مطالعه کنندگان با فرهنگ و ادبیات این مقاله، مفاهیم بکار رفته نظیر: حج، حج عمره، حج تمتع، میقات، احرام، طواف، سعی، تقصیر، وقوف، رمی و جمره تعریف شود، اما برای جلوگیری از اطاله کلام تنها به ذکر تعریف مفهومی و عملیاتی حج اکتفا می‌کنیم و علاقمندان را به مطالعه رسالات عملیه و مناسک مختلف رجوع می‌دهیم.^{۱۱}

حج: حج در اصل لغت به معنی قصد و رفتن به سوی کسی یا جایی به منظور زیارت و دیدار است. اما حج در اسلام، زیارت کردن خانه خدا و انجام اعمال مربوط به آن در منطقه مکه است که یک بار بر هر مسلمان عاقل، بالغ، آزاد و مستطیع واجب است.

عمره تمتع: عمره تمتع قبل از روز نهم ذی‌الحجه انجام می‌شود. محل این عمره پس از احرام در میقات محوطه مسجد الحرام فعلی است.

حج تمتع: حج تمتع از روز نهم ذی‌الحجه (روز عرفه) شروع می‌شود و روز دوازدهم یا سیزدهم ذی‌الحجه تمام می‌شود. محل حج تمتع پس از احرام در جوار خانه خدا، عرفات، مشعر، منی و مجدداً مسجد الحرام است.

ذیلاً و باختصار تاریخچه و زمان برگزاری مراسم حج، جغرافیای آن، و هم‌چنین مکانهای خاص زیارتی در منطقه مکه و مدینه را شرح می‌دهیم:

۱- تاریخچه و زمان برگزاری مراسم حج

فرمان حج از زمان حضرت ابراهیم (ع) از جانب خداوند صادر شده و ابراهیم (ع) مأمور شده تا مردم را به حج خانه او دعوت نماید^{۱۲}. قرآن کریم ضمن بیان تاریخچه حج، خود نیز مردم مستطیع را به آن فراخوانده است^{۱۳}. بنابراین می‌توان گفت که مراسم حج به ترتیب سابقه‌ای طولانی دارد و از زمان حضرت ابراهیم (ع) تاکنون برگزار گردیده است و زائران مشتاق همه ساله از اقصی نقاط عالم به مکه آمده و در این گردهم‌آئی بزرگ شرکت نموده‌اند.

محدوده اصلی زمانی حج که اعمال واجب مراسم باید در طول آن انجام گیرد از روز نهم تا دوازدهم (یا سیزدهم) ماه ذی‌الحجه هر سال قمری است. اما زائران به صورت متعارف توقیفی سیزده روز در مکه و ده روز در مدینه دارند.

این بیست و سه روز توقف در مکه و مدینه، نمادی است از بیست و سه سال دوران نبوت پیامبر اسلام (ص) که سیزده سال آن در مکه و ده سال دیگر در مدینه سپری شده است. در حال حاضر البته به جهت تراکم ترافیک و تنظیم امور حمل و نقل زائران، دوران توقف در عربستان معمولاً یک ماه است و گاهی از یک ماه نیز تجاوز می‌نماید.

۲- جغرافیای حج

زائران کشورهای مختلف، به وسیله خود را به جغرافیای مراسم حج یعنی مناطق مدینه و مکه می‌رسانند. مکه عموماً منطقه‌ای کوهستانی است، اما مدینه در دشت نسبتاً هموارتری قرار گرفته است. هر دو از شهرهای مهم عربستان محسوب می‌شوند. شهرهایی که به لحاظ میزبانی صدها هزار نفر از زائران بالاجبار ساختاری عمودی پیدا کرده‌اند و مکه بخصوص شهری شده است پر از ساختمانهای بلند که به صورت پلکانی در جای جای این شهر کوهستانی بنا شده است. در هر دو شهر و مخصوصاً در مدینه ساختمانهای بلند نوساز همگی سفید رنگند و اصولاً سیمای شهرهای مذکور برای مقابله با تابش بیرحمانه آفتاب عمدتاً رنگ سفید دارند. ساختمانها، مساجد، ماشینها و حتی آدمها سفیدپوشند. مدینه اما شهر نویی است که بخش قدیمی و کهنه آن را که جغرافیای تاریخی و پر از خاطره‌ها و یادهای اهل بیت بوده بکلی از بین برده‌اند و بجای مشاهده تاریخی اسلام عمدتاً بازار و تأسیسات اداری و اقتصادی ساخته‌اند. مکه هنوز شهری دو چهره است و دو بخش دارد. قسمتی کوچک که بافت قدیم مکه است و در حوالی مسجدالحرام و بخش بسیار بزرگتر و نوی شهر که به تناسب مکانهای قابل دسترس در میان، کناره یا بالای کوههای دور و نزدیک مسجدالحرام بنا شده است. بافت قدیم مکه معماری و شهرسازی قدیمی عربی - اسلامی دارد و بخش‌های نوساز مدینه و مکه غالباً از معماری مدرن فرنگی پیروی می‌کند.

مکه و مدینه هر یک در غیر موسم حج، نزدیک به چهارصد هزار نفر جمعیت اصلی دارد. اما در موسم، جمعیت شهر مدینه به یک میلیون نفر می‌رسد و جمعیت شهر مکه از یک میلیون و نیم هم تجاوز می‌کند. بهمین دلیل هم، در واقع اکثر بخش‌های ساختمانی مدینه و مکه حالت خوابگاههای موسمی دارد و در بقیه ایام سال خالی است.

بیشتر فعالیتهای اقتصادی و زیارتی نیز در این دو شهر وضعیتی موسمی دارد و در هر سال حدود دو ماه در اوج خود قرار می‌گیرد.

مکه و مدینه به جهتی شهرهای هزار مسجدند. در هر دو شهر مسجدهای بزرگ و کوچک به فاصله کمی از یکدیگر بنا شده و جلوه خاصی به شهر داده‌اند. در سرزمین عربستان بیش از بیست و پنج هزار مسجد وجود دارد^{۱۴}.

مسجد الحرام در مکه و مسجد النبی در مدینه نگین منور و زینت همه مساجد در این دو شهر و بلکه در کل جهان اسلامند.

۳- مکانهای زیارتی خاص در مکه

همانطوریکه قبلاً نیز اشاره شد، مراسم اصلی و اعمال واجب حج، کلاً در منطقه مکه انجام می‌شود. مکانهای زیارتی موجود در این منطقه عبارت است از:

الف - مسجد الحرام: که امروزه با مساحتی بیش از ۱۶ هکتار مشتمل است بر خانه کعبه، حجر اسماعیل، چشمه زمزم، مقام ابراهیم و کوههای صفا و مروه.

ب - صحرای عرفات: به مساحت ۴ کیلومتر مربع در فاصله ۲۵ کیلومتری مکه و در سمت جنوب شرقی آن واقع است. صحرای عرفات نخستین جائی است که طی مراسم حج همه زائران با هم و در یک مکان جمع می‌شوند. البته در هر سال، عرفات حداکثر دو روز (هشتم و نهم ذی الحجه) حیات دارد و به خیمه شهری بسیار متراکم و با جمعیتی حدود ۲ میلیون نفر، مبدل می‌شود.

ج - صحرای مشعر الحرام (مزدلفه): این وادی گذرگاهی است میان عرفات و منی و بخشی از آن محل حمله پرنندگان به سپاه ابرهه است که در سوره فیل از آن یاد شده است.

د- صحرای منی: صحرائی است واقع در شرق مسجد الحرام و به فاصله ده کیلومتری آن. مساحت آن ۶ کیلومتر مربع است و در هر سال تنها سه روز به خیمه شهری عظیم مبدل می‌شود. به خلاف عرفات که زائران ظاهراً در آنجا جز عبادت هیچ کاری ندارند و مشعر که تنها محل توقف کوتاه زائران است، صحرای منی بدلیل فعالیت‌های مربوط به قربانی و تراشیدن موی سر و پرتاب سنگ به مجسمه‌های سه گانه شیطان (رمی جمرات)، جنب و جوش بسیار زیادی دارد.

۴- مکانهای زیارتی خاص در مدینه

مدینه همان جایی است که در سخت‌ترین دوران زندگی پیامبر(ص)، آغوش خود را بروی او گشود و پایتخت کوچک اما قدرتمند اولین حکومت اسلامی در جهان گردید.

توقف در مدینه جزء واجبات حج نیست و صرفاً به منظور ادای احترام و زیارت حرم

شریف نبوی و در پاسخ به دعوت حبیبِ الهی که فرموده است «هرکس به سفر حج بیاید و به دیدار من نیاید، به من جفا کرده است»^{۱۵}، و همچنین زیارت قبرستان بقیع (ع) و سایر مشاهد مقدسه مدینه صورت می‌گیرد. ذیلاً و باختصار بعضی اماکن مقدسه منطقه مدینه را معرفی می‌کنیم:

الف - مسجد النبی: مسجد النبی قلب مدینه است و امروزه با مساحتی بیش از ۱۶ هزار مترمربع مشتمل است بر:

خانه، مقبره و مسجد پیامبر (ص)، خانه امیرالمؤمنین (ع) و خانه و مدفن احتمالی فاطمه زهرا (ع).

ب - قبرستان بقیع: بقیع به فاصله کمی از مسجد النبی واقع است و قبور چهارتن از ائمه معصومین - امام مجتبی (ع)، امام سجاد (ع)، امام باقر (ع) و امام صادق (ع) و مدفن احتمالی فاطمه زهرا (ع) در آنجاست.

ج - منطقه اُحد: که محل وقوع غزوه اُحد است و یادآور شکست سپاه مسلمین از کفار.

د - منطقه بدر، مسجد قبا، مسجد ذوقبلتین (جائی که در بین دو نماز به پیامبر (ص) وحی شد که قبله را از بیت المقدس به سمت خانه کعبه در مکه تغییر دهد)، مساجد سبعة، مسجد مباحله و سرزمین فدک از دیگر اماکن مقدسه و مورد توجه زائران در منطقه مدینه است.

بخش دوم: اجتماعیات حج

ویژگیهای اجتماعی زائران خانه خدا را می‌توان به طرق مختلف بررسی نمود. در این مقاله تنها وجوه جمعیت شناختی، مردم شناختی و آسیب‌شناختی زائران مراسم حج توصیف و تحلیل می‌شود:

۱- جمعیت شناسی حج

در مورد جمعیت زائران امسال (سال ۱۳۷۰ هجری شمسی) آمارهای متعددی توسط سازمانهای داخلی ذیربط مطرح شده که با هم شباهتی ندارد و حاکی از تقریبی بودن آن است. آمار رسمی سازمان حج و زیارت جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که امسال جمعاً تعداد یکصد و ده هزار و هفتصد و شصت و پنج نفر در پوشش نهصد و بیست و شش کاروان و تعدادی

نیز شامل کارگزاران و دست‌اندرکاران زمینه‌های مختلف خدماتی غیرکاروانی از ایران به عربستان اعزام شده‌اند که مجموعه زائران ایرانی را به حدود یکصد و پانزده هزار نفر می‌رساند.^{۱۶} از مجموعه زائران کاروانی تعداد نه‌هزار و دویست و هشتاد و هفت نفر خدمه کاروانها (۷۱۴۱ نفر مرد و ۲۱۴۶ نفر زن) بوده‌اند. مجموعه افرادی که از سازمانهای مختلف ایرانی در خاک عربستان به کار خدمات رسانی به زائران مشغول بوده‌اند متجاوز از دوازده هزار نفر بوده که نسبت خدمه به زائر را تقریباً یک به ده می‌کند.

آمار رسمی ارائه شده از طرف سازمان حج در مورد زائران اصلی امسال را می‌توان براساس دو عامل سن و جنس زائر مطابق جدول زیر دسته‌بندی نمود:

جدول شماره ۱: توزیع زائران ایرانی سال ۱۳۷۰ برحسب جنس و سن

جمع		زن		مرد		جنس گروه سنی (سال تولد)
		تعداد	درصد	تعداد	درصد	
۳۶/۰	۳۶۴۸۸	۱۶/۴	۱۶۶۴۰	۱۹/۶	۱۹۸۴۸	گروه سنی ۶۰ سال به بالا متولدین ۱۳۱۰ و کمتر
۴۶/۴	۴۷۰۶۳	۲۲/۰	۲۲۲۵۹	۲۴/۴	۲۴۸۰۴	گروه سنی ۴۰ تا ۵۹ سال متولدین ۱۳۱۱ تا ۱۳۳۰
۱۶/۶	۱۶۸۳۸	۷/۶	۷۷۳۸	۹/۰	۹۱۰۰	گروه سنی ۲۶ تا ۳۹ سال متولدین ۱۳۳۱ تا ۱۳۴۴
۱/۰	۱۰۸۹	۰/۴	۴۷۱	۰/۶	۶۱۸	گروه سنی ۲۵ سال و کمتر متولدین ۱۳۴۵ و بیشتر
۱۰۰/۰	۱۰۱۴۷۸	۴۶/۴	۴۷۱۰۸	۵۳/۶	۵۴۳۷۰	جمع

همچنانکه جدول فوق نشان می‌دهد، بیش از ۸۲ درصد زائران ایرانی در گروه‌های سنی چهل سال و بالاتر، و تنها یک درصد آنها جوانتر از ۲۵ سال بوده‌اند. اصولاً میانگین سن زائران خانه خدا برای همه کشورها بالاست و ایرانیان بدلیل وجود سهمیه‌های دولتی و بنیادهای مختلف جوانتر می‌نمایند. در عین حال در همین آمار نیز اکثریت قابل ملاحظه‌ای از زائران ایرانی

نیز میانگین سنی بالای چهل سال دارند^{۱۷}.

نکته قابل توجه دیگر اینکه بجز زائران بومی (چه عربستانی و یا غیر آن) و معدودی از آفریقائیان هیچکس بچه‌ها را به زیارت نمی‌برد و در نتیجه در کل مراسم کمتر بچه‌ای به چشم می‌آید. زائران ایرانی، ترکیه‌ای، مالزیایی و برخی دیگر که بصورت کاروانی به عربستان می‌روند مجاز نیستند بچه به‌مراه داشته باشند.

از کلیه زائران ایرانی قبل از حرکت به عربستان معاینات پزشکی بعمل می‌آید و واکسن‌های لازم نیز تزریق و دفترچه بهداشتی برای هریک صادر می‌شود و بر طبق مقررات از اعزام افرادی که مبتلا به ناراحتیهای قلبی، ریوی، کلیوی، دیابت و فشار خون باشند و همچنین زنان بارداری که آخرین ماههای حاملگی را می‌گذرانند، جلوگیری می‌شود. جالب آنکه با همه کنترل‌های قلبی و بازرسیهایی که در فرودگاه نیز بعمل می‌آید، بازهم امسال بیش از ۱۰ نوزاد از زائران ایرانی در مدینه و مکه متولد شدند.

در مجموع، در میان کل زائران خانه خدا، مالزیاییها، ایرانیان و آفریقائیان جوانتر بنظر می‌آیند و ترکیه‌ایها مسن‌تر جلوه می‌کنند.

به لحاظ جنسی، در آمار رسمی امسال، ۵۳/۶ درصد زائران ایرانی مرد و ۴۶/۴ درصد آنها زن بوده‌اند. چنانچه خدمه کاروانها را نیز با تفکیک جنسی باین مقدار بیافزائیم و به جمع آماری زائران ایرانی که حدود ۱۱۵ هزار نفر بوده‌اند توجه کنیم و زائران غیر کاروانی را که عموماً مرد هستند در نظر بگیریم به ارقام ۵۷/۲ درصد مرد و ۴۲/۸ درصد زن در میان کل ۱۱۵ هزار نفر زائر ایرانی به شرح جدول زیر خواهیم رسید:

جدول شماره ۲: توزیع کل زائران ایرانی سال ۱۳۷۰ برحسب جنس و نوع اقامت زائران در عربستان

جنس	مرد		زن		جمع	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
زائران کاروانی	۵۴۳۷۰	۴۷/۳	۴۷۱۰۸	۴۰/۹	۱۰۱۴۷۸	۸۸/۲
خدمه کاروانها	۷۱۴۱	۶/۲	۲۱۴۶	۱/۹	۹۲۸۷	۸/۱
زائران غیرکاروانی	۴۲۳۵	۳/۷	-	-	۴۲۳۵	۳/۷
جمع	۶۵۷۴۶	۵۷/۲	۴۹۲۵۴	۴۲/۸	۱۱۵۰۰۰	۱۰۰/۰

متأسفانه تا زمانی که توفیق نگارش این مقاله حاصل بود، آمار دقیق دیگری که ویژگیهای زائران ایرانی را در ابعاد مختلفی نمایش دهد، موجود نبوده و هیچیک از دستگاههای مسئول و دست‌اندرکار چیزی اضافه‌تر برای ارائه نداشته‌اند. برطبق آمار غیررسمی سازمان حج، آمار ناقصی که از ۸۱۵ کاروان گزارش شده ترکیب شغلی اعضاء این کاروانها که حدوداً ۸۹ هزار نفر بوده‌اند بشرح زیر بوده است:

کشاورز ۲۴۴۹۹ نفر، معلم ۳۱۶۰ نفر، دارای شغل آزاد ۳۹۹۸۶ نفر، روحانی ۴۰۵۱ نفر، کارمند ۱۲۴۵ نفر و از نظر سواد نیز مجموعه افراد بی‌سواد (از جمع ۸۱۵ کاروان یعنی حدود ۸۹ هزار جمعیت)، تعداد ۴۲۶۷۵ نفر بوده است. یعنی نزدیک نیمی از زائران ایرانی بی‌سواد بوده‌اند.^{۱۸}

از سویی دیگر باید متذکر شد که همه ساله تعدادی از زائران نیز در طول موسم جان خود را از دست می‌دهند. اغلب فوت‌شدگان البته از گروههای سنی بالای ۶۰ سال بوده‌اند. امسال طبق آمار اعلام شده^{۱۹} وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، مرگ و میر زائران کمتر از سالهای گذشته بوده و تنها ۹۵ نفر از آنها بعلل مختلف فوت نموده‌اند. ۹۰ درصد آنها ۶۰ سال و بیشتر سن داشته، و ۷۵ درصد آنها بعلت بیماریهای قلبی و عروقی درگذشته‌اند. گرما، فشار جمعیت، هیجان و اضطراب مراسم برای برخی افراد کهنسال و بیمار قابل تحمل نیست و اینگونه افراد به سختی می‌توانند مراسم را آنطور که باید به انجام برسانند. شاید بهمین دلائل توانائی جسمی و روحی نیز جزئی از شرایط شرکت در مراسم حج منظور می‌شود. درصدی از مرگ و میرها نیز

همه ساله به تصادفات رانندگی مربوط می شود. حادثه دلخراش تصادف اتوبوس زائران ایرانی و از دست رفتن چندتن از ایشان در مراسم امسال از آن جمله است.

با نگرشی کلی تر به آمارهای متعدد و متفرق موجود مشخص می شود که غالباً نیمی از زائران را ساکنان عربستان سعودی (اهالی عربستان یا غیر آنها) تشکیل می دهند و نیم دیگر از سایر نقاط عالم به عربستان می روند. جدول زیر این واقعیت را نشان می دهد:

جدول شماره ۳: توزیع زائران خانه خدا بر حسب تابعیت به ۲۰ (۱۹۸۳)

درصد	تعداد	تابعیت زائران
۱۱	۱۷۸۳۶۰	زائران تابع عربستان از مکه
۱۳	۲۱۳۷۶۹	زائران تابع عربستان از غیر شهر مکه
۳۱	۴۹۶۱۴۱	زائران غیرسعودی از داخل عربستان
۴۵	۷۳۹۳۱۹	زائران غیرسعودی از خارج عربستان
۱۰۰	۱۶۲۷۵۸۹	جمع

صرفنظر از تقسیم زائران به زائر ساکن عربستان و یا غیر آن، در نگاهی دیگر می توان مجموعه زائران خانه خدا را تا جایی که آمار موجود است، از سال ۱۳۵۰ هجری قمری (سال ۱۹۳۰ میلادی)، بین قاره های مختلف جهان تقسیم نمود. اولین نکته ای که به چشم می آید سیر صعودی تعداد زائران خارج از عربستان در بین سالهای ۱۳۵۰ هجری قمری تا سالهای اخیر است. به آمار زیر که نشان دهنده این افزایش در چند دهه مختلف است توجه کنید:

جدول شماره ۴: تعداد زائران خارج از عربستان در دهه های مختلف^{۲۱}

تعداد زائران	دهه میلادی	دهه (هجری قمری)
۸۰۰۰۰	(۱۹۳۰)	۱۳۵۰
۱۰۵۰۰۰	(۱۹۴۰)	۱۳۶۰
۲۵۰۰۰۰	(۱۹۵۰)	۱۳۷۰
۴۰۰۰۰۰	(۱۹۶۰)	۱۳۸۰
۹۵۰۰۰۰	(۱۹۷۰)	۱۳۹۰

نکته دیگر اینکه توزیع جمعیت مسلمانان در عالم با توزیع تعداد زائران خانه خدا همخوانی ندارد و آسیائیان بیشترین نرخ زائر را به خود اختصاص می‌دهند و سپس آفریقائیان و بعد از آنها مسلمین اروپا و آمریکا و سایر نقاط جهان واقع می‌شوند. به جدول مقایسه‌ای زیر توجه کنید:

جدول شماره ۵: توزیع مسلمانان جهان در قاره‌های مختلف و زائران خانه خدا از هر قاره^{۲۲}
(۱۹۸۱)

قاره	جمعیت مسلمان (میلیون)		زائران خانه خدا	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد
آسیا	۵۹۶/۹	۶۰/۱	۱۵۵۰۹۱۹	۸۶/۹۹
آفریقا	۳۹۳/۷	۳۹/۶	۲۲۶۳۱۷	۱۲/۶۹
سایر	۳/۱	۰/۳	۵۶۰۷	۰/۳۲
جمع	۹۹۳/۷	۱۰۰/۰	۱۷۸۲۸۴۳	۱۰۰/۰۰

همچنان که جدول فوق نشان می‌دهد، نسبت زائران آفریقائی به نسبت درصد مسلمین در آفریقا کمتر از ثلث است در حالی که زائران آسیائی به نسبت درصد مسلمین آسیا نزدیک به یک و نیم برابرند. بنابراین احتمالاً می‌توان گفت که مسلمین آسیائی در مجموع از امکانات بیشتری برخوردارند و شانس تشرّف آنها از مسلمانان آفریقائی بمراتب بیشتر است. البته ذکر این نکته هم ضروریست که بیش از نیمی از زائران آسیائی کسانی هستند که از داخل خاک عربستان (چه عربستانی و یا غیر آن) مراسم حج را انجام می‌دهند.

در یک مقایسه دیگر بین آندسته از کشورهای اسلامی که بیشترین تعداد زائر را به عربستان اعزام می‌دارند، هفت کشور آسیائی بیش از ۶۸ درصد و پنج کشور آفریقائی تنها ۳۲ درصد زائران را اعزام کرده‌اند^{۲۳}. در عین حال از مجموع ۳۸۲ میلیون جمعیت این ۱۲ کشور، تعداد ۴۹۷ هزار زائر به عربستان اعزام شده‌اند که مجموعاً بطور متوسط از هر یک میلیون نفر جمعیت این کشورها تعداد ۱۳۰۱ نفر زائر مشرف شده‌اند. جدول زیر این مقایسه‌ها را بهتر نشان می‌دهد. (جدول شماره ۶)^{۲۴}.

البته کشور نیجریه با ۷۰ میلیون جمعیت که ۴۷ درصد مسلمان دارد در سال مورد نظر بیشترین تعداد زائر یعنی ۱۰۵ هزار نفر را به عربستان فرستاده است که نسبت به کل جمعیت

کشور برای هر یک میلیون نفر تعداد ۱۵۰۰ نفر زائر داشته است. اما بنگلادش با ۸۳ میلیون جمعیت و ۸۳ درصد مسلمان جمعاً ۶ هزار نفر زائر به عربستان اعزام کرده است که یکی از کمترین نسبت‌ها یعنی ۷۲ نفر را به ازاء هر یک میلیون نفر جمعیت داشته است.

نکته مهم دیگری که در همین جا باید توضیح داده شود این است که جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۶۶ هجری شمسی یعنی سال واقعه اسفناک حمله مامورین سعودی به زائران ایرانی، ۱۵۰ هزار نفر زائر به عربستان اعزام کرده است که با توجه به جمعیت ۵۰ میلیونی همان سال نسبت زائر به یک میلیون جمعیت ۳۰۰۰ بوده است. در سال ۱۳۷۰ نیز از جمعیت ۵۷ میلیونی مملکت تعداد ۱۱۵ هزار نفر موفق به زیارت خانه خدا شده‌اند که نسبت ۲۰۱۸ در میلیون رانشان می‌دهد.

جدول شماره ۶: وضعیت اعزام زائر کشورهای منتخب و رتبه هریک (۱۹۸۳)

رتبه	نسبت زائر در یک میلیون جمعیت	زائر (هزار نفر)	جمعیت (میلیون نفر)	جمعیت وزائر نام کشور
۳	۴۶۶۷	۱۴	۳	اردن
۵	۳۱۱۷	۵۳	۱۷	الجزایر
۱۲	۲۵۵	۳۶	۱۴۱	اندونزی
۱۱	۶۴۰	۴۸	۷۵	پاکستان
۷	۲۱۶۷	۹۱	۴۲	ترکیه
۸	۱۸۸۲	۳۲	۱۷	سودان
۴	۳۱۲۵	۲۵	۸	سوریه
۶	۲۹۱۷	۳۵	۱۲	عراق
۲	۷۰۰۰	۲۱	۳	لیبی
۹	۱۲۷۸	۲۳	۱۸	مراکش
۱۰	۷۹۵	۳۱	۳۹	مصر
۱	۱۲۵۷۱	۸۸	۷	یمن ^{۲۵}
×	۱۳۰۱	۴۹۷	۳۸۲	جمع

۲- فرهنگ و مردم شناسی زائران

اجتماع میلیونی زائران خانه خدا را می توان براساس ویژگیهای متعدد و متفاوتی دسته بندی نمود. ویژگیهای نژادی، قومی، مذهبی، زبانی، سنی، تحصیلی و طبقاتی محورهای است که می شود زیر گروههای زائران را بر مبنای آن مشخص نمود. بعضی از این ویژگیها در بخش قبلی (جمعیت شناسی زائران) مطرح شده است و برخی دیگر را در این جا عنوان خواهیم کرد. تجمع حج در عین حال ترکیبی است از سفیدپوستان اروپائی که سفید سفیدند با موهای بور و چشمهای آبی و سیاهان برخی قسمتهای آفریقائی که سیاه سیاهند، از افراد ریزنقش مالزیائی که آدم بزرگشان گاهی اندازه یک نوجوان ایرانی است تا سود انیهائی که حداقل قدشان بالای دو متر است و وزنشان بیش از ۱۲۰ کیلوگرم. از علمای اعلام تا افراد کاملاً بی سواد، از کشاورز ساده روستائی تا متخصص فضاورد شهری، از سرمایه دارانی که حداقل در سطح یک قاره فعالیت تجاری دارند تا کارمندان دولت. از شیعه اثنی عشری تا سنی وهابی، از آدمهای متقی و صالح تا مجرمین و زندانیانی که تحت الحفظ آنها را دورخانه کعبه طواف می دهند. از کسانی که آمده اند تا در شعاع خانه خدا و به لطف او دامن خود را از تعلقات بزدایند تا آنها که در حین طواف هم با بغل دستی خود معامله می کنند. از بچه های شیرخواره ای که در بغل مادران یا پدران خود شاهد انجام مناسکند تا پیران و سالخوردگانی که به مدد دیگران برپای خود یا بر چرخ و صندلی تکانی می خورند.

از دولتمردانی که در حفاظ گاردهای متعدد خود، حج خارج از نوبت می گذارند تا مردمانی که بعد از سالها از صف نوبت رها شده و خود سعی می کنند زیر دست و پای بی توجهی و بی کسی له نشوند. از کسانی که آمده اند تا در دامنه کوه صفا و در صحرای عرفات از گذشته خود برگردند و توبه کنند تا آنکه در انبوهی خلق خدا در دامنه کوه مروه و در رمی جمرات در منی در طرفه العینی سه هزار دلار کل موجودی یکی از همین خلق خدا را می زند و می برد. از مردانی قوی که بی رعایت، فشار می دهند و راه خود را باز می کنند تا زنانی ضعیف که همین جا هم تحت فشارند و چشمانی ملتمس مراعات دارند. از روحانی کاروانی که عرق ریزان بجای هفت بار، هفتاد بار به همراه زائران کاروان خود طواف می کند تا اعمال آنها درست انجام شده باشد (این جهد می کند که بگیرد غریق را)، تا روحانی پرتوانی که در دل شب در برهوت تاریک میان عرفات و مشعر زائر ناتوان کاروان خود را جا می گذارد و خود می رود که در فاصله بین الطلوعین به وقوف مشعرش برسد (و آن یک گلیم خویش بدر می برد زموج).

و بالاخره از فارسی زبانانی که برنده جهانی حفظ و قرائت قرآنند تا کسانی که تا روز آخر و به ضرب و زور تعلیمات روحانی کاروان هم قرائت حمد و سوره شان درست نمی شود.

ذیلاً برخی ویژگیهای فرهنگی و مردم شناختی زائران با تفصیل بیشتر توضیح داده می‌شود:

الف: نژاد و منطقه

زائران پنج قاره عالم در مکه جمع‌اند. آسیائیان اکثریتند و آفریقائیان نیز جمعیت قابل ملاحظه‌ای را بخود اختصاص می‌دهند. زائران اروپائی و آمریکائی و استرالیائی نیز این جا و آن جادیده می‌شوند. اگر چه سیاهان آفریقائی بدلیل رنگ پوست و نوع لباسشان خیلی راحت‌تر به چشم می‌آیند، اما سفیدپوستان اکثریت‌اند. در میان زائران، ایرانیان (خانم‌ها)، مالزیائیها، و ترکیه‌ایها غالباً یونیفرم دارند. بجز بعضی خانم‌های عرب که چادرمشکی و گاهی روبنده دارند، تنها خانم‌های ایرانی چادر می‌پوشند که غالباً از پارچه‌ای سفید تهیه و علامت و شماره کاروان نیز بر آن نوشته شده است. خانم‌های مالزیائی مقنعه سفید بلند که تا زانو می‌رسد می‌پوشند و خانم‌های ترکیه‌ای و برخی دیگر لباسهای بلند یونیفرم و یکرنگ دارند. خانم‌های آفریقائی غالباً لباسهای بلند رنگارنگ می‌پوشند که به سادگی قابل تشخیص است. مردان اندونزیائی نیز به لحاظ آنکه بجای شلوار، چیزی شبیه دامن بلند می‌پوشند، در میان سایر افراد مشخص‌ترند. زردپوستان چینی و ژاپنی و مغولها و ترکمن‌ها نیز تعداد قابل ملاحظه‌ای دارند. شاید ریز نقش‌ترین زائران زنان و مردان آسیائی جنوب شرقی (مالزی و اندونزی) باشند و درشت‌ترین آنها سودانیها، مصریها و ترکیه‌ایها.

امسال برای اولین بار گروه قابل ملاحظه‌ای از زائران جمهوریهای مسلمان‌نشین شوروی به صورت دسته‌جمعی مشرف شده بودند. البته بر طبق شایعات موجود همین گروه نیز، نه بصورت کاملاً مجاز و آزاد، بلکه در پوشش زائران ترکیه و با کمکهای مالی و سیاسی عربستان سعودی حضور یافته بودند.

ب - زبان

زبانهای زائران نیز همانند نژاد و ملیت آنها متفاوت و بسیار متعدد است. در گوشه گوشه مسجدالحرام و مسجدالنبی، زائران دسته دسته به زبانهای محلی خود که مشخص‌ترین آن عربی، ترکی، مالایایی، سواحیلی، فارسی، گویش‌ها و لهجه‌های مختلف آفریقائی و آسیائی و گهگاه نیز فرانسه و انگلیسی است، دعای خوانند. البته اکثر ادعیه مستحب و اذکار واجب را همگان به عربی می‌خوانند که در همان هنگام نیز غیر عرب بودن بسیاری از لهجه‌هایشان کاملاً مشخص می‌شود.

ج - مذهب

سنی و شیعه مشغول انجام مراسم و مناسک حج‌اند. در یک نگاه بهنگام انجام مناسک، شیعه و سنی قابل تشخیص‌اند. اما فرق مختلف داخلی هر یک از این دو شاخه بزرگ دین را تنها در تماس‌های نزدیک و پرس و جوی افراد باید شناخت. سنی‌ها عمدتاً از چهار دسته شافعی، مالکی، حنبلی و حنفی و زیرگروه‌های مربوطه هستند و شیعیان نیز غالباً از گروه‌های اثنی عشری، اسماعیلی، زیدی، دروزی، ابازی و زیرگروه‌های مربوطه می‌باشند. سنی‌ها غالباً با دستهای بسته نماز می‌خوانند و شیعیان اغلب بهنگام طواف خانه کعبه سعی دارند محل چرخش آنها بین خانه و مقام ابراهیم (ع) باشد. اما سنی‌ها گاهی در طبقات فوقانی مسجدالحرام نیز مشغول طوافند. هم‌چنین سنی‌ها برای سعی بین صفا و مروه نیز از طبقه فوقانی فاصله این دوکوه می‌روند و آئین احرام و محرم شدن آنها بسیار سست‌تر است.

در یک نگاه کلی می‌توان قضاوت کرد که مناسک شیعه دقیق‌تر است و سنی‌ها با تساهل بیشتری با مسائل برخورد می‌کنند. مناسک شیعه ضوابط و آئین‌های غیرقابل عدولی دارد که مستلزم دقت بیشتر و رعایت نکات ظریفتری است و سنی‌ها در تمام طول مراسم دست‌بازتر و انتخاب بیشتری دارند.

این نکته را باید همین جاتذکر داد که در شهرهای مکه و مدینه بومیان شیعه مذهب نیز وجود دارند. به نقل منابع مختلف چندین هزار شیعه در مدینه (عمدتاً سکنه محله بنی‌هاشم که پس از نوسازیهای دولتی سالهای اخیر به محلات فقیرنشین‌تر مدینه رانده شده‌اند) و حدود سه‌هزار نفر شیعه نیز در مکه زندگی می‌کنند. هر دو گروه از طبقات پائین اجتماعی - اقتصادی مدینه و مکه‌اند و تحت سلطه و هابیون سعودی در وضعیتی بسیار نامناسب بسر می‌برند و به هیچ روی یارای بروز افکار و عقاید خود را ندارند.

شیعیان مدینه (نخاوله) گهگاه مراسمی نیمه مخفی برگزار می‌کنند و در عین حال تحت‌نظرند و ارتباط آنها با سایرین و علی‌الخصوص زائران و مخصوصاً ایرانیان کاملاً کنترل می‌شود. شیعیان مکه بسیار محدودتر و مظلوم‌ترند و هیچ تشکلی ندارند و اطلاعات چندانی نیز در مورد ایشان موجود نیست.

د - طبقه اجتماعی - اقتصادی

چون استطاعت یکی از شرایط اصلی شرکت در مراسم حج است، بنابراین زائران خانه خدا عمدتاً باید از اقشار بالا یا میانی طبقه‌بندی اجتماعی - اقتصادی جوامع باشند. (تنها استثناء، وجود بعضی زائران سهمیه‌ای و خدمه کاروانهای ایرانی است که از طبقات پائین‌اند).

هیچ آمار دقیقی در دست نیست که وضعیت زائران را از این لحاظ مشخص نماید. اما به اغلب احتمال باید اکثریت زائران از تجّار، معامله‌گران، کشاورزان و بازنشستگان طبقه متوسط و بالا باشند.

شاید تنها موقعی که اغنیاء مجبورند همان کارهایی را انجام دهند که فقرا می‌کنند و غنی نمی‌تواند صف خود را از فقیر جدا کند، در مراسم واجب حج باشد. البته همین جا هم - مثلاً در صحرای عرفات - بعضی زنان و بچه‌های آفریقائی و عرب در آفتاب سوزان، بی‌فرشی و سایبانی و روی شن‌های داغ بانتظار دست‌های سخاوت‌متمکین درون چادرها به ظرفهای پر از میوه و غذا و شربت، چشم دوخته‌اند. طواف مقامات به دورخانه خدا بی‌هیچ رنجی و فشاری در حصاری از مأمورین سعودی انجام می‌شود و هم اینان رنج ترافیک بین مکه، عرفات، مشعر، منی و مکه را در هلیکوپترها و فقط از بالا «تماشا» می‌کنند.

نقطه دیگری که طبقات زائران را بخوبی نشان می‌دهد، فرودگاه جدّه است بهنگام بازگشت حجّاج به اوطان خویش. کثیری از سیاهان آفریقائی و دیگر حجّاج فقیر در فرودگاه هم چند تکه چیزی می‌فروشند و معامله‌ای می‌کنند تا توشه‌راه و مخارج سفر خود را فراهم نمایند. در میان ایرانیان نیز کسانی به سختی بار و مال و منالشان به بیست کیلوگرم وزن مجاز مسافر می‌رسد و دیگری تنها اضافه‌بار آشکارشان متجاوز از ششصد کیلوگرم می‌شود. مقایسه فرودگاه جدّه بهنگام ورود در اواسط ماه ذی‌العقده با موقع خروج حجّاج در اواسط ماه ذی‌الحجه، در قسمت ایرانیان جالب است. موقع ورود کیف‌ها و ساکها خالی است و وضعیتی افقی و خوابیده دارد، ولی زائران ناآشنا به گرمای عربستان در التهاب و ایستاده. اما بهنگام بازگشت به وطن، از وسائل برقی و مصرفی مثل یخچال، فریزر، تلویزیون و ساکها و چمدانهای مالا مال از اجناس و اشیاء خریداری شده، در اطراف محل اتراق حجّاج، ستونهای عمودی تشکیل شده ولی زائران خو کرده به گرما، اغلب وضعیتی افقی دارند و دراز کشیده و منتظر نوبت خویشند.

از طرفی هنگام ورود با وجودیکه روزانه ۵ تا ۶ هزار نفر ایرانی و در همین حدود زائران سایر ممالک در فرودگاه جدّه منتظر حرکت به سوی مکه یا مدینه‌اند، اوضاع آرام و ساکت است، اما در پایان و به موقع خروج جنب و جوش بسیاری در فرودگاه وجود دارد. جنب و جوش جابجا کردن و تحویل وسائل و اشیاء به قسمت بار فرودگاه، بحث و جدل و حتی مشاجره با مأمورین بار و پرواز و چانه زدن برای تخفیف در هزینه اضافه بار و ...^{۲۶}

ذکر این نکته هم ضروریست که معاملات و خرید و فروش و تجارت را می‌توان از کارکردهای پنهان^{۲۷} حج دانست. به بیان دیگر اشکالی ندارد که زائران در موسم حج، دنبال منافع مادی خود از طریق تجارت و معامله هم باشند^{۲۸} اما وضعیت موجود که عده قابل ملاحظه‌ای

تجارت را آگاهانه و یا ناخودآگاه به کارکرد آشکار^{۲۹} حج تبدیل کرده و زیارت را فرع آن قرارداده‌اند نیز نباید درست باشد. از همان روزهای نخستین ورود، کندوکاوهای بازاری شروع می‌شود و بحثهای درون‌کاروانی بیشتر حول محور خرید اجناس خارجی و فروش انگشتر عقیق و پسته و زعفران و پتو و غیره دور می‌زند. از همان روزهای اول، حرفه‌ایها دنبال فروشگاههای ارزی - ریالی شاهد و نرخ حمل و نقل و اضافه‌بار و تعویض گذرنامه با زائران بی‌سرمایه و تقلب و کلاه شرعی و ... هستند و در صفهایی که از سحرگاهان جلو دفاتر شاهد تشکیل می‌شود، گاهی دیگر هیچ نشانی از مسلمانی و اخلاق حج و زیارت باقی نمی‌ماند و نشانه‌های عملی این حدیث را که فرموده است: اغنیاء امت من برای تفرج به حج می‌روند، طبقات متوسط برای تجارت و فقراء ایشان برای ریا و کسب منزلت^{۳۰}، بخوبی می‌توان مشاهده نمود.

بخش سوم: کارکردهای حج

در بخش اول به توصیف کلیات تاریخی، جغرافیائی و تشکیلاتی حج پرداختیم و پس از آن در بخش دوم، تحلیل اجتماعات حج مشتمل بر دموگرافی، فرهنگ و مردم‌شناسی و در خلال آن آسیب‌شناسی اجتماعی حج را ارائه نمودیم. هم‌اکنون به تحلیل و تبیین کارکردهای فرهنگی و جامعه‌شناختی حج خواهیم پرداخت:

الف: چارچوب تئوریک

حج آهنگ زیارت کعبه و انجام مناسکی است که در طی قرون و اعصار به اشکال گوناگون ظهور کرده و کعبه اولین خانه‌ای است که بمنظور عبادت توده مردم و هدایت همگان بنا نهاده شده است. مفسرین گفته‌اند اینکه خداوند کعبه را «بگه» نیز نامیده است (که به معنای ازدحام و تراکم جمعیت است) نشان می‌دهد که کعبه محوری جهانی بوده است و مردم در گستره زمان و از هر سوی عالم به زیارت آن دعوت شده و به آن رجوع نموده‌اند. کعبه هم‌چنین به عنوان مطاف عمومی و عامل قیام همگانی قرار داده شده است، یعنی هدف پیامبران خدا ارشاد مردم در جهت قیام به قسط و عدل بوده و کعبه هم‌بعنوان وسیله تحقق این هدف عالی و زمینه ساز قیام مردمی در جهت برقراری قسط و عدل معرفی شده است^{۳۱}. بهمین جهت امام صادق(ع) فرموده است: مادام که کعبه برپاست دین خدا نیز زنده و پویاست^{۳۲}. و این همان معناست که حج را عَلم (پرچم) دین می‌داند و اهتزاز و بالندگی حج را معرف حیات و بقاء و بالندگی دین می‌شمارد و اینکه در همین زمینه امیرالمؤمنین(ع) حج را موجب تقویت دین دانسته است^{۳۳}.

برای حج، علاوه بر کارکردهائی که متوجه اصل دین است، کارکردهای دیگری نیز منظور شده که هم جامعه و هم افراد از آن بهره‌مند می‌شوند. در احادیث و روایات به نکات زیر برمی‌خوریم:

در حج تفقه و آشنائی با دین و نقل اخبار ائمه (ع) به نقاط مختلف جهان نهفته است.^{۳۴} خداوند بخاطر حج گروهی از شیعیان، قهر خود را از دیگران باز می‌دارد.^{۳۵}

حاجی می‌تواند در قیامت برای فرزندان، همسر و همسایه‌اش شفاعت کند.^{۳۶} حج انسان را بی‌نیاز می‌کند.^{۳۷}

حج رزق و روزی انسان را زیاد می‌کند.^{۳۸}

حج موجب تسکین و آرامش قلب انسان می‌شود.^{۳۹}

حج سبب اصلاح ایمان می‌شود.^{۴۰}

حج باعث بخشوده شدن گناهان انسان می‌شود.^{۴۱}

وبالآخره اینکه:

حاجی واقعی در قیامت با انبیاء، صدیقین و شهدا و صالحین محشور می‌شود.^{۴۲}

پس از درج برخی احادیث و روایات مربوط به حج، اینک به تحلیل و تبیین بعضی وجوه اجتماعی و نقش حج در ایجاد منزلت، جامعه‌پذیری و تدارک جنبشهای اجتماعی می‌پردازیم:

۱- حج به منزله مناسک گذر

همچنان که در مقدمه این مقاله اشاره شد، حج مناسک گذر نیز هست. مراسم و تشریفات که موجبات تحول درونی انسان و تولد دوباره او را تدارک می‌کند و در پایان این انسان «مجدداً متولد شده» را^{۴۳} با شأن و منزلتی جدید، وارد جامعه دینی می‌سازد. در متون مردم‌شناسی فرهنگی، آرنولد ون‌گینپ اولین کسی است که موضوع مناسک‌گذر را مطرح کرده و آنرا با تاکید بر جوامع سنتی و دینی بررسی نموده است.^{۴۴} وی معتقد است، افراد در اینگونه جوامع، طی تشریفات خاص به مقاطع مهم زندگی و رشد خود (مثل تولد، بلوغ، ازدواج، پدر یا مادر شدن، تخصص شغلی پیدا کردن، ارتقاء طبقاتی یافتن و مرگ) تشریف می‌یابند. این مناسک غالباً به سه مرحله تقسیم می‌شود:

۱- مرحله جدا شدن: در این مرحله فرد طی تشریفات از جامعه جدا می‌شود.
 ۲- مرحله گذار: در این مرحله، فرد برای مدتی جدا از دیگر افراد جامعه خود و در انزوا می‌ماند.

۳- مرحله پیوستن: در این مرحله، فرد با منزلت و جایگاهی جدید وارد جامعه خود می‌شود و به دیگران می‌پیوندد.

با توجه به توضیحاتی که در مورد نحوه انجام مناسک حج داده شد و بخصوص با تاکید بر کارکردهای مختلف آن، می‌توان مراحل فوق‌الذکر را کاملاً و بطور آشکار در پروسه حج نیز مشاهده نمود. حج دقیقاً همان برنامه‌ای است که هر مسلمان آماده و اجد شرایطی را در مرحله اول تشرّف به زیارت خانه خدا و سایر اماکن مقدسه نائل می‌کند و در پروسه گذار، طبق برنامه‌ای دقیق و مشخص به مرحله دوم تشرّف یعنی ورود به جمع «حاجیان» می‌رساند. نکته قابل توجه اینکه، زائر در مرحله گذار که قسمت اعظم تشریفات آن در لباس احرام برگزار می‌شود، در همه حال، با همه چیز و همه کس (جز شیطان) در صلح و آشتی است. حق ندارد با کسی جدال کند، یا خود را به گناه آلوده سازد، لغو بگوید، شکار کند، برگی از درخت بکند و یا حتی حشره‌ای موذی را بکشد. اینجا همان جایی است که همه امتیازات لغو می‌شود و همه منزلت یکسان دارند. هیچ چیز اختصاصی نیست و هیچ کس هویت مخصوص ندارد. جالب اینکه حتی نگاه کردن در آینه هم ممنوع است. و این خود به لحاظی نمونه بارزی از کف نفس^{۲۵} است. و این صلح کامل تنها در حج اتفاق می‌افتد.

۲- حج به منزله مناسک انسجام و اتحاد^{۲۶}

نوعی دیگر از مناسک نیز در مباحث مردم‌شناختی مطرح شده که آنرا «مناسک انسجام و اتحاد» نامیده‌اند. این مناسک مجموعه مراسم و تشریفات است که در وضعیتهای مهم یا بحرانی در زندگی جمعی افراد یک جامعه (مثل خشکسالی، امراض اپیدمیک، مراحل کاشت و برداشت محصولات، شکار و ماهیگیری دسته‌جمعی و یا حمله دشمنان) و به هدف ایجاد تسهیل در امور، افزایش بهره‌وری و کمک به جلوگیری یا دفع خطرات، بصورت گروهی انجام می‌شود. مردم‌شناسان گفته‌اند، کارکرد این تشریفات جمعی این است که مردم را در پروسه یک کوشش گروهی متحد می‌کند و از این طریق ترس، ابهام و هرج و مرج، جای خود را به کنش‌های جمعی انسجام، امیدواری و تعادل می‌دهد^{۲۷}.

همین‌جا با توجه به آنچه در قرآن کریم و احادیث و روایات در مورد حج و کارکردهای آن آمده، می‌توان آنرا «مناسک انسجام و اتحاد» نیز نامید. به این تعبیر، حج مجموعه مراسم و

تشریفات است که در طول آن، جماعت مسلمین باید مشکلات و مصائب جوامع اسلامی را بررسی کنند و حداقل روحیه مقابله و برخورد با آنها در خود ایجاد نمایند. و این امیدواری و احساس پشتگرایی در جوامع اسلامی بوجود آید که در جای جای جهان اسلام، اقلای دلهای نگرانی به یاد آنهاست و دستهای خالی اما مهربانی هست که مرهمی بر زخمهایشان بگذارد. در واقع هیچ پدیده دیگری نمی تواند باندازه گردهم آبی عظیم حج، موجبات انسجام و اتحاد جوامع اسلامی را فراهم و همه ساله چنین نیروی معنوی عظیم و تازه ای را به کالبد جهان اسلام تزریق نماید.

سخن ارجمند رهبر معظم انقلاب اسلامی در پیام ایشان به مناسبت مراسم حج نیز مبین کارکردهای آن در چارچوب همین «مناسک انسجام و اتحاد» است که می فرمایند:

«... حج هم چنین مظهر وحدت و اتحاد مسلمانان است. اینکه خداوند متعال همه ی مسلمانان و هر که از ایشان را که بتواند، به نقطه ای خاص و در زمانی خاص، فرا می خواند و در اعمال و حرکاتی که مظهر همزیستی و نظم و هماهنگی است، آنها را روزها و شبهای در کنار یکدیگر مجتمع می سازد، نخستین اثر نمایانش تزریق احساس وحدت و جماعت، در یکایک آنان و نشان دادن شکوه و شوکت اجتماع مسلمین بآنان و سیراب کردن ذهن هر یک تن آنان از احساس عظمت است...»^{۴۸}

۳- حج بمنزله جنبشی اجتماعی و وسیله ایجاد جنبش های اجتماعی کار و کارکرد حج، می تواند و باید از حد «مناسک گذر» و «مناسک انسجام و اتحاد» فراتر رود و به یک «جنبش اجتماعی» و وسیله ای برای ایجاد جنبش های اجتماعی در کشورهای اسلامی تبدیل شود.

جامعه شناسان گفته اند، جنبش اجتماعی وقتی بوجود می آید که تعداد کثیری از مردم برای ایجاد نظمی نوین در زندگی یا جلوگیری از تغییر و تحوّل، سازماندهی شوند.^{۴۹} این جنبش ها در انواع مختلف شکل می گیرند که عمده ترین آن «جنبش های هنجارگرا»^{۵۰}، «جنبش های ارزش گرا»^{۵۱} و «جنبش های قدرت گرا»^{۵۲} می باشد. جنبشها هم چنین می توانند «اصلاحی»^{۵۳} و یا «انقلابی»^{۵۴} باشند.

نیل اسملسر^{۵۵}، علت برپا شدن جنبش های هنجارگرا و ارزش گرا را حفظ یا اصلاح هنجارها و ارزش های قدیم و یا خلق هنجارها و ارزش های جدید، در لوای یک نظام اعتقادی می داند. اینگونه جنبش ها تلاش می کنند تا قوانین حاکم بر رفتار اجتماعی را تغییر دهند.

لوئیس کیلیان و رالف ترنر معتقدند جنبش‌های قدرت‌گرا که از جمله موارد آن جنبش‌های سیاسی - انقلابی است، بدنبال کسب، حفظ و اعمال قدرت در جامعه می‌باشند.^{۵۶} آل تورین گفته است جنبش‌های اجتماعی بر اصول سه‌گانه: هویت، ضدیت و عمومیت پی‌ریزی می‌شود.^{۵۷} یعنی هر جنبش اجتماعی باید دارای هویتی باشد معرّف افراد و گروه‌های تشکیل دهنده خود، در برابر نوعی مانع و یا نیروئی مقاوم قرار داشته و پیوسته در صدد شکستن دشمن باشد، و بالاخره حتی در مواردی که معرف یا نماینده و یا مدافع گروهی خاص است، به نام ارزش‌ها و حقایق جهانی که توسط انسانها و یا بوسیله کل جامعه شناخته شده و مورد قبول قرار گرفته‌اند، ادعای خود را شروع نماید.

جنبش‌های اجتماعی موجب شناساندن جامعه و ساختارهای اجتماعی آن به اعضای این جنبش‌ها و سایرین می‌گردد و بعضی واقعیت‌های اجتماعی را به آنها تفهیم می‌نماید و بدین ترتیب به عنوان عامل جامعه‌پذیری، نقش قابل ملاحظه‌ای را ایفا می‌کند. از طرف دیگر جنبش اجتماعی موجب ایجاد و گسترش نوعی شعور جمعی سیاسی می‌شود که ارتباط دارد با جامعه‌ای که منافع خود را درمی‌یابد و هم‌چنین به موقعیتی که کنشها را ایجاد می‌کند و نیاز به دگرگونی را بوجود می‌آورد. جنبش‌های اجتماعی از طریق اعمال فشار بر نخبگان قدرت، بر توسعه تاریخی جوامع نیز اثر می‌گذارد. این فشارها ممکن است به طرق مختلف، من جمله مبارزات تبلیغاتی به منظور ایجاد تأثیر بر افکار عمومی، تهدید، اعتصاب، تحریم و تظاهرات عمل کنند.

حال با نگاهی مجدد به کارکردهائی که برای حج برشمردیم و در رأس آن آیه‌ای که می‌فرماید «خداوند کعبه را که از حرمت خاصی برخوردار است، عامل قیام همگانی و مردمی قرار داد»^{۵۸}، متوجه خواهیم شد که برنامه‌ریزی آسمانی برای حج، علاوه بر کارکردهای عبادی - فردی که موجبات رشد و اعتلای شخص و قرب او به درگاه الهی را فراهم می‌کند، مسلماً پتانسیل مبدل شدن به یک نهضت قوی اجتماعی را داراست. هم‌چنین متوجه می‌شویم که چنین گردهمایی عظیمی باید علاوه بر ایجاد جنبش‌های محدود اصلاحی و ترمیمی که هم‌اکنون سالیانه ایجاد و برنامه آن انجام می‌شود، موجبات ایجاد جنبش‌های قوی و مستمر اجتماعی را جهت بروز تحولات اساسی در جهان اسلام را نیز تدارک نماید. بدون تردید پتانسیل برآیندی کردن نیروها و انرژیهای متراکم حج که فعلاً حداکثر بصورت بُرداری عمل می‌کند، وجود دارد.

صلابت و صراحت بیان امام خمینی (ره) در این مورد، بی‌نظیر و حیات بخش است، جایی که در پیامی خطاب به زائران خانه خدا فرموده‌اند:

... خداوند تعالی در آیه شریفه‌ای که در صدر ذکر شد (جعل الله الکعبه البیت الحرام قیاماً للناس) سرّ و انگیزه حج و غایت قرارداد کعبه و بیت‌الحرام را نهضت و قیام مسلمانان برای مصالح ناس و توده‌های مستضعف جهان ذکر می‌فرماید. باید در این اجتماع عظیم الهی که هیچ قدرتی جز قدرت لایزال خداوند نمی‌تواند آنرا فراهم کند، مسلمانان به بررسی مشکلات عمومی مسلمین پرداخته و در راه رفع آنها بامشورت همگانی کوشش کنند....

هان ای مسلمانان جهان و مستضعفان تحت سلطه ستمگران! بپاخیزید و دست اتحاد به هم دهید و از اسلام و مقدرات خود دفاع کنید و از هیاهوی قدرتمندان نهراسید که این قرن به خواست خداوند قادر، قرن غلبه مستضعفان بر مستکبران و حق بر باطل است....

آیا برای مسلمانان جهان ننگ نیست که با این همه سرمایه‌های انسانی و مادی و معنوی، با داشتن چنین مکتب مترقی و پشتوانه‌ای الهی، تن به سلطه قدرتمندان مستکبر و دزدان دریائی و زمینی قرن بدهند؟ آیا وقت آن نرسیده است که هواهای نفسانیه را کنار گذاشته و با یکدیگر دست مودت و اخوت داده و دشمنان بشریت را از صحنه خارج و به حیات ننگین ستم بارشان خاتمه دهند؟^{۵۹}

اصول سه‌گانه‌ای که آلن تورین آنرا مبنای جنبشهای اجتماعی قراردادده بود (یعنی هویت، ضدیت و عمومیت) در جملات فوق نیز بوضوح قابل مشاهده است.

البته این معنی نیز باید تاکنون روشن شده باشد که با توجه به آنچه گفته شد، حج علاوه بر اینکه می‌تواند بر پاککننده جنبشهای اساسی اجتماعی باشد، خود نیز می‌باید به جنبشی اجتماعی تبدیل شود و این تنها در صورتی ممکن است که تلقی مسلمین از حج «پروسه‌ای» - فرایندی - باشد و نه «پروژه‌ای». چرا که اگر حج را یک پروژه سالیانه بدانیم که هر ساله از اواسط ماه ذی‌العقده شروع می‌شود و در اواسط ماه ذی‌الحجه به پایان می‌رسد، در واقع بزرگترین تجمع سالیانه مسلمین جهان را با آنهمه پتانسیل قوی، به حدّیک اردوی تفریحی پیشاهنگی تنزل داده‌ایم.

در حال حاضر بدون تردید تنها جمهوری اسلامی ایران میدان‌دار تزریق انرژی و تحرک به پیکر مراسم حج است و دستگاههای ذیربط مانند سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه‌های علمیه، دانشگاهها (که جای خالی فعالیت آنها به شدت معلوم است) و در رأس همه بعثه مقام معظم رهبری، باید با سازماندهی و برنامه‌ریزی قوی و حفظ دست‌آوردهای (ولو اندک) هر سال حج، آنرا به «پروسه‌ای» مفید، مترقی و فراگیرنده همه زائران تبدیل نمایند.

۴- براءت از مشرکین

بنظر می‌رسد که نقطه تلاقی بیشتر کارکردهای حج در بخش مهمی از پروسه آن است که به مراسم «براءت از مشرکین» معروف شده است و پس از صدها سال تعطیل به همت و پایمردی امام خمینی (ره) احیاء و مجدداً توسط زائران برگزار می‌شود. در پیام مقام معظم رهبری خطاب به زائران خانه خدا آمده است:

... فریاد براءت که امروز مسلمان در حج سر میدهد فریاد براءت از استکبار و ایادی آن است که مع‌الاسف در کشورهای اسلامی قدرتمندانه اعمال نفوذ می‌کنند و با تحمیل فرهنگ و سیاست و نظام زندگی شرک آلود بر جوامع اسلامی، پایه‌های توحید عملی را در زندگی مسلمانان منهدم ساخته و آنان را دچار عبادت غیرخدا کرده‌اند و توحید آنان فقط لقلقه‌ی زبان و نام توحید است و از معنای توحید در زندگی آنان اثری باقی نمانده است.^{۶۰}

این بخش از مراسم حج، «هویت» مخصوص دارد و جایی است که «درون گروه»^{۶۱} مسلمین را از «برون گروه»^{۶۲} مشرکین جدا می‌سازد و چنانچه بنیه فرهنگی و ایمانی مسلمین تقویت شود، نه تنها می‌تواند اعمال حج را که فعلاً کنش‌های فردی است - که اجباراً در میان انبوه دیگران انجام می‌شود - به کنش‌های جمعی تبدیل نماید، بلکه می‌تواند نطفه‌های اولیه براءت عملی از مشرکین باشد که بدون تردید زمینه ساز احیاء حیات اسلامی مسلمانان، استقلال، آزادی، و حکومت اسلامی و موجب تحقق آرزوها و اهداف امت اسلامی خواهد بود. اما حتی در حال حاضر نیز که مراسم براءت از مشرکین در سطحی محدود - و عمدتاً توسط ایرانیان - انجام می‌شود، اقل‌الطرح مسائل ایران با مسلمین جهان و هم‌یادآوری تظلم و وااسلامای یتیمان افغانی، فلسطینی، عراقی، لبنانی، کشمیری و الجزایری و صدجای دیگر به برادران دینی آنها مغتنم است.

بهرحال براءت از مشرکین علاوه بر ویژگیهای عبادی دارای کارکردهای ارزشمند دیگر نیز هست، که موارد زیر در زمره مهمترین آنهاست:

- ۱- اعلام موجودیت و ابراز هویت موحدین.
- ۲- تقویت و دلگرمی مؤمنین.
- ۳- بیان مسائل و مصائب مسلمین.
- ۴- آگاه ساختن زائران از پتانسیل موجود در جهان اسلام.

ب - وضع موجود

آنچه در قسمت پیشین گذشت بیشتر نمودی از وضعیت ایده آل حج بود و جنبه تئوریک داشت. اما آنچه در عمل، در طول مراسم حج اتفاق می افتد، با آن وضعیت ایده آل فاصله بسیار دارد. زمانی می گفتند بدویت موتوریزه شایستگی تولیت حرمین را ندارد، چون نمی تواند وسائل آسایش و آرامش زائران را بصورت بهداشتی تأمین نماید^{۶۳} اما امروز صورت مسأله عوض شده است. زمانه ای که خار مغیلان دست و پای زائران رامیآرزد و گرما و مشقت و صعوبت بیابان حاجی را در دل خود دفن می کرد سپری شده است. امروزه همه جا را غرق آب و برق کرده اند. همه جا بهداشتی است و مأمورین و مستخدمین عرب و غیر عرب، ساعت به ساعت جارو و شستشو و ضد عفونی می کنند. زائران بهداشتی و آسایش طلب را جلو چشم آفتاب سوزان مکه و مدینه در خنکای هزاران پنکه و کولرگازی قدرتمند فرانسوی و آمریکائی و روی سنگهای مرمر ایتالیائی بخواب خوش می فرستند. یا دست و بالشان را حتی موقع نمازهای پنجگانه در بازار ابوسفیان و ابولهب و ابوفهد، بند می کنند تا حیران و شیدای آن همه لباس و پارچه، ابزار و اسباب الکتریکی و الکترونیکی تولید و مونتاژ تایوان، هنگ کنگ، چین، ترکیه و یا ژاپن شوند که معلوم نیست با سفارش و سرمایه کدام کمپانی آمریکائی الاصل می چرخد! با وضع موجود مسلمین حتی از نظر تجاری نیز متضررند و سوداگران جهانی و مستکبرین سود اصلی را می برند.

وهابیت مدرنیزه، حج و اسلام و پیامبر و بقیع و هنر نشانه ای از سنت و عترت را محاصره کرده است و قدم به قدم، روز بروز و سال به سال آنچه را توانسته از بین برده و هرچه را نتوانسته در هفت زورق صنعت مونتاژ و معماری غربی غریزه پیچیده تا کسی نتواند مغز را از پوست تشخیص دهد.

وهابیت و سترنیزه هنرمندانه و ماهرانه سعی کرده است تا دلتنگی و غربت حرم خدا و رسول او را در بازی زیبای نور فلورسنت از چشم تماشاگران دور کند. نوسازی و گسترش حرمین بهانه ای است برای محو هرچه از تاریخ اسلام باقی مانده باشد. در مدینه دیگر هیچ نشانه ای از محله بنی هاشم نیست. همه را بیرحمانه و با توطئه ای فرهنگی به خورد بولدورهای غول پیکر داده اند و بجای آن بازار و مغازه و صرافی و طلا و جواهر فروشی و هتل ساخته اند.

مساجد سبعه و قبا و غیره را آنچنان بازسازی و مجلل و پر از گل و گیاه کرده اند که کسی باور نمی کند عمر این ها حتی ۱۴۰۰ روز هم باشد. البته تایلر اکثر مساجد را هم برداشته و به آنها

شماره داده‌اند. مسجد جن، مسجد مباحله، مسجد حمزه و امثال آن یا تغییر نام داده و یا تنها شماره‌ای دارند و این یعنی سلب هویت و ماهیت مساجد تاریخی اسلام و تبدیل مساجد با کارکردهای خاص عبادی - سیاسی و اجتماعی آنها به نمازخانه‌هایی بی هویت که فرق چندانی با هر جا و مکان دیگری ندارند.

نقش و نقشه‌های صهیونیستی به وضوح دو چهره دارد. در منطقه بیت المقدس هزار و یک جور کندوکاو باستان شناختی می‌کنند تا مگر ذره‌ای از آثار تاریخی قوم یهود را از زیر خروارها خاک و صدها خانه و مغازه فلسطینی در آورند، اما در منطقه مکه و مدینه آثار موجود امت اسلام را هم زیر آوار مدفون می‌کنند.

روزگاری در مملکت ما آثار باستانی را خراب می‌کردند تا قطعاتی از آنرا در موزه‌های داخلی یا خارج به نمایش بگذارند. مکه و مدینه خود موزه اسلام است و جهله و هابیت کمر به تخریب خود موزه بسته است.

وهابیت و سترنیزه اصل حج و مراسم آنرا «پروژه‌ای» می‌داند همانند برپا کردن و برچیدن یک نمایشگاه و سائل مصرفی. در مدتی که زائران از سراسر عالم مهمان عربستان هستند، هیچ برنامه فرهنگی در جهت احیاء تفکر دینی و مجد و عظمت فرهنگ و تمدن اسلامی تدارک نمی‌شود، کوششی در شناساندن مسلمین به یکدیگر و معرفی سرزمین‌ها، تاریخ، اقتصاد، فرهنگ و حکومت و سیاست آنها و حتی شناساندن سرزمین عربستان به زائران نیز صورت نمی‌گیرد. نه کتابخانه‌ای برای مطالعه و نه جایگاهی برای مباحثه و غالباً نه رغبتی برای مذاکره. هیچ تماس منظم و هدفمندی بین زائران نیست و جماعت تنها یکدیگر را تماشا می‌کنند.

همه جا البته قدم به قدم مسجد است و صدها قرآن تمیز و نو دست نخورده. و فقط قرآن بدون ترجمه و تفسیر وقف و هدیه ملک و چاپ مؤسسه عظیم و مجهز طبع و نشر قرآن در مدینه. مساجد هم نمازخانه‌هایی که تنها جایگاه نمازهای پنجگانه‌اند و خوابهای قیلوله و چرت‌های پیش و پس از هر نماز. نمازهایی مکانیکی و خطبه‌های دولتی و فرمایشی در وصف نیکوکاری و برادری و دستگیری بی‌نویان و تشکیل انجمن خیریه و جمع‌آوری صدقه. اما هیچ صحبتی نیست که چرا کثیری از مسلمین جهان محتاج خیرات و صدقاتند. هیچکس در پی کردن ریشه شجره خبیثه وابستگی و فقر و جهل از ممالک اسلامی نیست و هیچکس هم جرأت نمی‌کند از ظلم و ظالم و آمریکا و اسرائیل حرفی بزند.

نکته‌ای که همین جا باید تذکر داده شود این است که بحثها و اعتراضات بعضی برادران و مسئولین ایرانی در مورد ضایع کردن و دفن گوشت‌های قربانی در مینا، اگر چه در شرایطی درست است، انحرافی است. جایی که دارند حج را و تاریخ اسلام را دفع می‌کنند، صحبت از دفن حداکثر

دویست میلیون دلار گوشت در مینا که تنها درآمد چند روزه نفت عربستان می‌شود، موضوعی حداکثر فرعی است.^{۶۴}

وضع موجود در جهت ماشینی کردن مراسم و تشریفات، تدارک شده و از دمیدن روح یک تجمع انسانی و روحانی در تن افراد دریغ می‌کند و خشکی و خشونت و بیگانگی و آشتی ناپذیری مأمورین، کارکنان و حتی مغازه‌داران سعودی مزید بر علت می‌شود و روحانیت فضای ملکوتی اماکن مقدسه را نیز مخدوش می‌نماید.

آنچه برای سعودیها مهم است ظاهر اعمال حج است نه باطن اخلاق آن. متأسفانه بعضی راهنمایان و روحانیون کاروانهای ایرانی نیز همین گونه عمل می‌کنند. دیکته ظواهر اعمال حجی خشک و ماشینی، طواف مکانیکی دورخانه، آوارگی بی‌هدف بین دوکوه، اتراق در بیابان، سر حیوانی را بریدن و کله آدمی را تراشیدن، و غفلت از اخلاقیات و معتقدات آن. چند سانتی کم و زیاد سعی سه‌هزارمتری بین صفا و مروه یا چند درجه‌ای چپ و راست شدن تن و بدن طواف کننده کعبه را موجب ابطال اصل سعی یا طواف می‌دانند (که درست است)، اما نفی خودمداری و انحصارطلبی، رعایت مکارم اخلاقی و حفظ کرامت انسانی، انصاف و مروّت و مراعات حقوق دیگران را که گوهر دین است، فراموش کرده و یا کم اهمیت تر تلقی می‌کنند. تنها کنش صحیح رامدنظر دارند و از منش صحیح غافلند.^{۶۵} و همین مسأله چنان اضطراب و تشویشی به جان زائر بیچاره ایرانی می‌اندازد که او را غرق در شکل و ظاهر مراسم و مدام بیمناک از اشتباه در انجام اعمال مربوطه و مردّد در صحت و سقم آن می‌کند، و گاهی توجه به محتوی و هدف اساسی و اصلی حج، یعنی بریدن از خود و پیوستن به خدا، بکلی فراموش می‌شود.

اما از سوی دیگر، عده‌ای آنچنان در رادیکالیسم سیاسی خود متعصب‌اند که همه اعمال حج را کنش‌های سیاسی می‌بینند و رمز و راز ستیزه و جنگ با کفار و مشرکین و استکبار و آموزش پرخاش و یورش به دشمن و همین مسأله ایشان را از اهتمام در انجام صحیح اعمال باز داشته و به اهمال وا می‌دارد. حال آنکه باید مواظبت نمود تا بر محور تفریط، سیاست از دین جدا نشود و هم مراقبت بیشتر لازم است تا دین کامل و جامع‌الاطراف خدا، بر محور افراط، فقط سیاست نشود.

با همه احوال، خوشبختانه تعدادی هم هستند که هم اعمال را به دقت و درستی انجام می‌دهند و هم گوهر دینداری را تنها ظواهر مناسک نمی‌دانند و مکارم اخلاقی را والاتر می‌پندارند و در مراسم حج نیز تربیت عقیدتی و اخلاقی ایشان از منش پرهیزکارانه و متواضعانه آنها، از این که وجودشان موهبتی برای فروماندگان و ضعیفان است و معلم بزرگواری و فداکاری‌اند، پیداست.^{۶۶} و حج همین عده، برکت و زینت کل مراسم است و مطابق حدیث موجب نزول لطف و رحمت خداوندی برای همه.

سخن پایانی

هم چنان که گذشت، حج میکروکازم شریعت و نمودار تمام دین است و بهمین دلیل بررسی جوانب آن نگاهی سیستماتیک و جامع‌نگر می‌خواهد. این مقاله تنها در پی معرفی برخی وجوه مراسم و مناسک حج و توصیف و تحلیل مقدماتی همان ویژگیها بوده است، تا فتح بابی باشد برای بررسیهای بعدی که توسط بزرگان و اندیشمندان قلمرو جامعه‌شناسی در ایران، انجام خواهد گرفت.

با توجه به اسناد و آمار موجود، سعی شده است حتی المقدور تصویر دموگرافیک زائران، برخی ویژگیهای فرهنگی و مردم‌شناختی مراسم و تشریفات حج مطرح شود و مناسک گذر و مناسک انسجام و اتحاد به عنوان بخشی از کارکردهای مراسم حج معرفی گردیده است. حج را هم چنین دارای پتانسیل قوی مبدل شدن به یک جنبش اجتماعی دیده‌ایم که خود می‌تواند موجد جنبشهای عظیمتر و مستمرتر اجتماعی در جهان اسلام باشد و از مجموع بردارهای پراکنده (کارکردهای مختلف و حتی جنبشهای محدود اصلاحی - اجتماعی) برآیندی عظیم بسازد. و بالاخره نقطه تلاقی اکثر کارکردهای حج را در اصل «برائت از مشرکین» یافته‌ایم که در حال حاضر علاوه بر اینکه شناسنامه هویت اسلام ناب محمدی در مراسم حج است، می‌تواند زمینه‌ساز دست‌یابی به اهداف عالی جمع بزرگ سالیانه مسلمین باشد. البته هر نوع تحویلگرایی^{۶۷} (حتی سیاسی) در تحلیل و تبیین مناسک حج را هم ضایع کردن اصل تحلیل دانسته‌ایم.

هم‌چنین مطرح شده است که گردهمایی میلیونی مسلمین از سراسر جهان باید اهدافی بیش از پالایشهای فردی داشته باشد و نیل به آن اهداف نیز جز از طریق نگرش «پروسه‌ای» به کل موضوع حج ممکن نیست و «پروژه» انگاشتن آن تنزل واقعی شأن و منزلت برنامه آسمانی این مراسم است.

راز عظمت حج بعنوان یک واقعه عظیم اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و دینی در استمرار و دوام کارکردهای آن و انتشار برکات فراوانش به اقصی نقاط عالم است.

چند سال پیش در مقدمه جزوه جامعه‌شناسی کشورهای اسلامی نوشته بودم:

«بحث از کشورهای اسلامی، بحث از جغرافیای نیمی از دنیا، جمعیت یک پنجم سکنه کره زمین، بیش از پنجاه دستگاه حکومتی، بسیاری مناطق مهم سیاسی و استراتژیکی، منابعی بسیار عظیم و غنی و بحث از سرزمین قدرتمندترین امپراطوریهای تاریخ و قدرتی عظیم و جهانی در آینده است. بحث از جهان اسلام، بحث از ملتی هزارمیلیونی است که

هرساله بیش از پنجاه میلیون به عدد آن افزوده می‌شود. بحث از انرژی متراکم بی‌نظیری است که نوید آینده شکوهمند و روشنی را در خود نهان داشته است.

بحث از کشورهای اسلامی، بناچار بحث از مقابله استکبار و استعمار با ملتهای مسلمان و ترفندهای غریب و توطئه‌های عجیب جهانخواران علیه مسلمین است و بحث از نهضتهای متعدد و متأسفانه متفرق مسلمانان علیه استکبار و دست‌نشانندگان آن نیز هست.

بحث از کشورهای اسلامی، بحث از کشورهایی غنی اما مردمی فقیر، مکتبی‌رهایی‌بخش، اما مردمی اسیر. آئینی مبتنی بر وحدت و سلم و صلح، اما جمعیتی پریشان و در کشاکش و جنگ. جمعیتی کثیر و نیرویی قلیل و ملتی پیرو اسلام اما خوفناک از کفر است.

خلاصه صحبت از «موحدان متفرق» است و «ملحدان متحد». صحبت از علت خواب است و ضرورت بیداری. صحبت از سکون و سکوت است و لزوم حرکت و فریاد. صحبت از علل پریشانی و انحطاط مسلمین است و نیاز به وحدت و نظم و اتفاق.

صحبت از بیم و امید است. بیم از خباثت دشمنان و امید به بیداری، تفکر و تحرک مؤمنان و یاری و هدایت خداوند سبحان».

وهم اکنون باین می‌اندیشم که حج، بزرگترین کلاس فشرده جامعه‌شناسی کشورهای اسلامی است با دو میلیون استاد و دانشجو و در بهترین جای ممکن.

در پایان ضمن اعتراف به اینکه سخن ناگفته بسیار مانده است، اعلام می‌کنم که هر جا تعبیر و تفسیر و تحلیلی از کنشهای سمبلیک حج شده، برداشت‌هایی شخصی و یا سنتزهایی از آراء و اندیشه‌های دیگران است که در هر دو صورت جای خدشه و تخطئه موجود است و هرگونه نقد و اصلاحی هدیه‌مطلوب.

ربنا وفقنا لما تحب و ترضی

یادداشتها

- ۱- اسلام بر ۵ رکن بنا شده: نماز، زکوة، روزه، حج و ولایت. وسائل، جلد ۱، ص ۷
 - ۲- جعله للاسلام علماً، خطبه اول نهج البلاغه و وسائل، جلد ۸، ص ۱۰.
 - ۳- لایزال الدین قائماً ما قامت الکعبه. وسائل، جلد ۸ ص ۱۴.
 - ۴- لو ترک الناس الحج انزل علیهم العذاب. وسائل جلد ۲ ص ۱۳.
 - ۵- الحج و هی الشریعه. علل الشرایع شیخ صدوق.
 - ۶- وزارت ارشاد اسلامی، کتاب حج. مقاله «اسلام در آینه حج»، دکتر غلامعلی حداد عادل، ص ۲۹۱، تهران ۱۳۶۱.
 - ۷- قد غفرلک مامضی فستأنف العمل ... امام صادق (ع). بحار الانوار، جلد ۲۱، چاپ کمپانی.
- 8- The Rites of Passage.
- ۹- ولتکن منکم امة یدعون الی الخیر و یأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر و اولئک هم المفلحون. آل عمران، آیه ۱۰۳.
- 10- Social Movement.
- ۱۱- امام خمینی (ره)، مناسک حج، چاپ اول. تهران، انتشارات الزهراء، ۱۳۶۱.
 - امام خمینی (ره)، رساله توضیح المسائل، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲.
 - ۱۲- سوره حج، آیات ۲۶ تا ۲۹.
 - ۱۳- سوره آل عمران آیه ۹۷.
 - ۱۴- به نقل از فیلم مستندی که توسط سازمان حج عربستان تهیه شده است.
 - ۱۵- حدیث شریف: من حج ولم یزرنی فقد جفانی.
 - ۱۶- جداولی که در این بخش ارائه می شود، در واقع سنتزی است از آمارهای خام مختصری که سازمان حج به نگارنده داده است و آمار مربوط به سالهای قبل از منابعی که بجای خود معرفی خواهد شد.
 - ۱۷- روزنامه جمهوری اسلامی (۵ شنبه ۷۰/۴/۲۶، شماره ۳۵۰۷ ص ۱۵) بدون ذکر منبع میانگین سنّی زائران امسال (۱۳۷۰) را ۵۵ سال درج کرده است.

۱۸- مجدداً همان روزنامه، تعداد زائران ایرانی سال ۱۳۷۰ را که دارای تحصیلات بالاتر از لیسانس بوده‌اند را ۱۰ هزار نفر ذکر کرده است.

۱۹- روزنامه کیهان، سه‌شنبه ۲۴ تیرماه ۱۳۷۰، شماره ۱۴۲۳۴ ص ۳.

۲۰- غزالدین قلو، در راه خانه خدا، ترجمه سیدجعفر شهیدی، نشر دانش نو، تهران، ۱۳۵۷، ص ۱۹۸.

21- Francis Robinson, Atlas of The Islamic World (since 1500), Facts on File co. N. Y. 1982. p.195.

22- Ibid, pp. 194-195 And The World Almanac and Book of Facts, 1988.

و غزالدین قلو، ترجمه شهیدی ص ۱۹۸-۲۰۲

۲۳- آمار جمعیت کشورها از «آمارهای منتخب جهان»، مرکز آمار ایران، شماره مسلسل ۹۹۱ دیماه ۱۳۶۵، و آمار زائران از:

Francis Robinson, Atlas of The Islamic World (Since 1500), Facts on File Co. N.Y. 1982.pp. 194-195.

گرفته شده است.

۲۴- برای جمهوری اسلامی ایران جداگانه و با آمارهای سالهای ۱۳۷۰ و ۱۳۶۶ محاسبه شده است.

۲۵- یمن در این جا جمع دو یمن جنوبی و شمالی سابق است.

۲۶- طبق آمار هواپیمایی جمهوری اسلامی ایران، بار حج امسال نسبت به سالهای قبل شصت درصد افزایش نشان داده است و بعضی زائران تا ششصد و پنجاه کیلوگرم بار داشته‌اند. یعنی ۱۱۵ هزار حاجی سال ۷۰، ۶۰٪ بیشتر از ۱۵۰ هزار حاجی سال ۶۶ بار داشته‌اند. (بعضی زائران گذرنامه دیگران را برای حمل بار خود تا هفت هزار تومان می‌خریدند - نگارنده).

27- Latent Function.

۲۸- سوره بقره آیه ۱۹۸.

29- Manifest Function.

۳۰- تفسیرالمیزان، جلد ۵، ص ۴۳۴.

۳۱- علاقمندان را به مطالعه تفاسیر مربوط به آیات ۹۶ و ۹۷ از سوره آل عمران، ۲۶ تا ۲۹ از سوره حج، ۱۲۵ از سوره بقره، ۹۷ از سوره مائده، ۲۵ از سوره حدید و منبع زیر سفارش می‌کنیم: وزارت ارشاد اسلامی، کتاب حج، مقاله «نظام حج در اسلام» آیت‌الله جوادی آملی، صفحات ۳۷ تا ۷۱، تهران، ۱۳۶۱.

- ۳۲- لایزال الدین قائما ما قامت الكعبة، وسائل جلد ۸ ص ۱۴.
- ۳۳- الحج تقوية للدين، غررالحکم.
- ۳۴- مع مافيه من التفقه و نقل الاخبار الاثمه عليهم السلام الى كل صقع و ناحيه. نورالثقلين، جلد ۲، ص ۲۸۳.
- ۳۵- إن الله يدافع لمن يحج من شيعتنا عنم الايحج. وسائل، جلد ۱، ص ۱۸.
- ۳۶- ان الحاج ليشفع في ولده و اهله و جيرانه. مستدرک، ج ۲، ص ۱۰.
- ۳۷- حجوا تستغنوا. بحارالانوار، جلد ۷۳، ص ۲۲۱.
- ۳۸- تتسع ارزاقکم. بحار الانوار. جلد ۹۹. ص ۲۵.
- ۳۹- الحج تسكين القلوب. بحارالانوار، جلد ۷۵، ص ۱۸۳.
- ۴۰- الحج يصلح لكم ايمانکم.
- ۴۱- بعد از غروب روز عرفه تمام گناهان حاجی بخشوده می شود بطوریکه تصور نابخشوده ماندن گناهان، خود گناه است وافی، جلد ۲، ص ۴۲.
- ۴۲- من حج هنا البيت بنیة صادقه و نفقة طيبه اجعله في الرفیق الاعلی مع النبیین و الصديقين و الشهداء و الصالحين. وسائل، جلد ۸، ص ۱۰۲.
- * اکثر روایات فوق الذکر از منبع زیر نقل شده است:
- محسن قرائتی، حج، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۶۵ صفحات ۸ تا ۴۰.
- 43- Born Again.
- 44- Arnold Uan Gennep, The Rites of Passage. Chicago: University of chicao Press, 1960.
- 45- Self - Abnegation.
- 46- The Rites of Intensification.
- ۴۷- علاقه مندان به مطالعه بیشتر در این مورد، می توانند به متون مردم شناختی و از جمله منابع زیر مراجعه نمایند.
- William A. Haviland, Cultural Anthropology, 2nd ed. Holt-Rinehart. N.Y. 1978.
- Ralph L. Beals And Harry Hoijer An Introduction to Anthropology. Macmillan Co. N.Y. 1971.
- ۴۸- روزنامه کیهان، چهارشنبه ۲۹ خرداد ۱۳۷۰، شماره ۱۴۲۱۳ صفحه ۳.

۴۹- برای مطالعه بیشتر در این مورد به متون جامعه‌شناختی و از جمله منابع زیر مراجعه نمایید.

Richard T. Schaefer, Sociology 3rd ed. Mc Graw-Hill Book Co. N-Y.

1989.

Maurice C. Taylor et al Introduction to Sociology Macmillan pub. Co.

N.Y. 1987

50- Norm Oriented Movements

51- Value oriented Movements

52- Power Oriented Movements

53- Reform Movements

54- Revolutionary Movement.

55- Smelser, Neil J. Theory of Collective Behavior, The Free Press, N.Y. 1962.

PP. 270-381.

56- Ralph H. Turner And Lewis M. Killian, Collective Behavior, 3rd ed.

Englewood Cliffs, N.J.: Prentice - Hall, 1987. PP. 238-239.

۵۷- به نقل (و با کمی تصرف) از گی روشه: تغییرات اجتماعی، ترجمه دکتر منصور وثوقی،

نشرنی، تهران، ۱۳۶۶ صفحات ۱۶۴ تا ۱۸۲.

۵۸- سوره مائده، آیه ۹۷.

۵۹- امام خمینی، صحیفه نور، جلد ۱۵ صفحات ۱۲۳ تا ۱۲۶، پیام امام خمینی (ره) به زائران در

تاریخ ۱۳۶۰/۶/۱۵.

۶۰- روزنامه کیهان، ۴شنبه ۲۹ خرداد ۱۳۷۰، شماره ۱۴۲۱۳ ص ۳.

61- In - group.

62- out-group.

۶۳- اشاره به سخن مرحوم جلال آل احمد در صفحات ۱۲۱ و ۱۲۲ کتاب «خسی در میقات»

چاپ دوم، ۱۳۵۳. از انتشارات انجمن اسلامی دانشجویان در آمریکا و کانادا.

۶۴- در سال ۱۳۹۵، درآمد عربستان از محل فروش و اجاره خانه و ارقام دیگر، ۲۱۴ میلیون

دلار بوده است. در همین سال نیز درآمد این کشور از فروش نفت، ۴ میلیارد دلار بوده

است.

۶۵- رفتار بعضی زائران ایرانی در مغازه‌ها و فروشگاه‌های مکه و مدینه و در مراحل مختلف مراسم در مورد وضع و مقدار غذا و میوه و نوبت استحمام و ... بخصوص بهنگام طواف کعبه در مورد زنان و رعایت حقوق دیگر زائران، آن چنان سخیف است که از آنچه مدّ نظر وهابیون برای خراب کردن شیعه است بسی فراتر می‌رود.

۶۶- از امام سجاده(ع) نقل شده است که: ما اکثر الضجیج و اقل الحجیج

67- Reductionism.